

МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАРДАҒЫ ДЫБЫС БУЫНЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ШЫҒУ АҢЫЗДАРЫ

Аязбаева Тахмина ayazzbayeva@gmail.com «Музыка мұғалімі, қосымша бб педагогі» мамандығы 3 курс студенті Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Тарабрина В.М.

Әлемде сан алуан музыкалық аспаптар бар, олардың барлығын тізіп шығу мүмкін емес. Алайда, оларды дыбыс шығару әдісіне қарай бірнеше негізгі топқа бөлуге болады. Бүгін мен сіздерге үш топ – шертпелі, үрмелі және соқпалы аспаптар туралы, сондай-ақ олардың дыбыс генерациясы мен шығу тарихына қатысты аңыздар жайлы айтып беремін. Жетіген (1 сурет) – қазақ халқының ежелгі шертпелі аспабы. Аспаптың атауы «жеті» деген сөзден шыққан, ол қазақ тілінде «жеті» деген мағынаны білдіреді. Жетігеннің корпусы мен мойыны ағаштан (көбіне жөке немесе балқарағайдан) жасалады. Корпус резонатор рөлін атқарып, дыбысты күшейтеді, ал мойын аспаптың беріктігі мен ойналу ыңғайлылығын қамтамасыз етеді. Бұрын жетігеннің ішектері табиғи материалдардан – жануар ішегінен немесе жүннен жасалса, қазіргі үлгілерінде ұзақ уақыт қолдануға ыңғайлы болу үшін металл немесе синтетикалық ішектер пайдаланылады. (Бейнеслайд) Жетігеннің дыбысы ішектердің тербелісі арқылы пайда болады. Музыкант оң қолымен ішектерді шертеді, бұл олардың тербелісін тудырады, ал ағаштан жасалған резонатор дыбысты күшейтіп, оған ерекше бояу береді. Сол қолымен музыкант ішектерді басып, дыбыс биіктігін және тембрін реттейді, бұл орындалатын әуенге әсерлілік пен эмоциялық тереңдік береді. Жетіген туралы аңыз: Аңыз бойынша, ерте заманда жеті ұлы бар бір қария өмір сүрген. Ашаршылық басталып, балалары бірінен соң бірі қайтыс болады. Алғашқы ұлы қайтыс болғанда, әкесі ағаштан тегіс тақтай ойып, оған бір ішек тартып, жоқтау күйін шығарады. Балалары бірінен соң бірі көз жұмған сайын, ол әрбіреуіне арнап бір ішек қосып, жаңа әуен шығарып отырған. Жетінші ұлы қайтыс болғанда, ол соңғы ішекті тартып, ең соңғы күйін – «Жеті баламнан айрылып, құса болдым» (Мен жеті ұлымнан айырылып, қайғыға баттым) деген жоқтауын орындаған. Жетіген – жай ғана музыкалық аспап емес, ол қазақ халқының мәдениеті мен руханиятының ажырамас бөлігі, халықтың терең сезімі мен өмірінің шынайы көрінісі болып табылады. 1 сурет Комуз (2 сурет) – қырғыз музыкалық мәдениетінің символы болған ежелгі шертпелі аспап. Алғашында комуз батырлардың ерліктері, шайқастар мен көне тайпалардың өміріндегі 115 қиындықтар туралы баяндайтын әуендерді орындау үшін қолданылған. Аспаптың корпусы тұтас ағаштан жасалады (көбіне жергілікті ағаш түрлері – жөке, балқарағай немесе басқа да берік ағаштар пайдаланылады). Бұрын комуздың ішектері жануардың ішегінен немесе жібектен жасалса, қазіргі үлгілерінде ұзақ мерзімділік пен тұрақты дыбысты қамтамасыз ету үшін синтетикалық немесе металл ішектер қолданылуы мүмкін. (Бейнеслайд) Комуздың дыбысы ішектердің тербелісі арқылы пайда болады. Музыкант сол қолымен ішектерді мойын бөлігінде басып, олардың тербелетін бөлігінің ұзындығын өзгерту арқылы дыбыс биіктігін реттейді. Оң қол саусақтарымен ішектерді шертеді, сол арқылы оларды тербелуге мәжбүрлейді. Ішектердің тербелісі аспаптың корпусындағы деке арқылы беріледі, ол резонатор ретінде қызмет етіп, дыбысты күшейтіп, оған жылы әрі терең тембр береді. Комуз туралы аңыз: Ежелгі заманда Қырғыз тауларында кедей, бірақ дана қария өмір сүрген екен. Оның жалғыз ұлы болған. Бір күні жас жігіт отбасы үшін жақсы өмір іздеп, алыс сапарға аттанады, бірақ қайта оралмайды. Баласын сағынған әке бір күні ескі ағаштың бұтақтары арасында желдің ән салғанын естіп, бұл дыбыс оған ұлының дауысын еске түсіреді. Сонда ол ағаштың бір бұтағын кесіп алып, оған жылқының қылынан ішек тағып, жаңа аспап жасайды. Ол ішектерді шерткен кезде, мұң мен

махаббатқа толы әуен естіледі. Комуз – жай ғана музыкалық аспап емес, ол қырғыз халқының тарихы мен дәстүрінің, рухани күшінің көрінісі. 2 сурет Дудук (3 сурет) – армян музыкасының жаны, көне үрмелі аспаптардың бірі. Қазіргі дудук шамамен XV ғасырда қалыптасты. Ол өрік ағашынан жасалады. Дудуктың маңызды элементі – қос қамыс, оның арқасында аспап жылы, барқыттай жұмсақ дыбыс шығарады. (Бейнеслайд) Дудуктың қос қамысы аспаптың ауыз бөлігінде бекітіледі. Ауа үрлеген кезде қамыс тербеліп, дыбыс пайда болады. Дудуктың ағаштан жасалған корпусы резонатор қызметін атқарып, дыбысты күшейтіп, оған ерекше жұмсақтық пен тереңдік береді. Ойнау кезінде музыкант дыбыстың биіктігі мен тембрін реттеу үшін демді басқару арқылы, сондай-ақ еріннің (эмбушюр) қалыптасуы мен орналасуын өзгерту арқылы түрлі реңктерге қол жеткізеді. Бұл тәсілдер өте нәзік, сыбырлағандай дыбыстардан бастап, қуатты әрі эмоцияға толы әуендерге дейін ойнауға мүмкіндік береді. Дудук туралы аңыз Аңыздардың бірінде қиын-қыстау кезеңде бір қария өрік ағашынан аспап ойып, мұнды әуен тартқан делінеді. Оның музыкасы халықтың жүрегіне жетіп, оларды туған жері үшін күресуге жігерлендірген әрі отанының сұлулығын еске салған. Сол уақыттан бері дудук халықтың жаны мен жадының символына айналған. 116 3 сурет Кавал (4 сурет) – Балқан мен Түрік халықтарының көне үрмелі аспабы. Кавал әдетте ағаштан немесе сабырдан жасалады. Әдетте жақсы акустикалық қасиеттерге ие ағаш түрлері, мысалы, көкнәр, қайың немесе шырша пайдаланылады. Ол корпусы бойымен орналастырылған бірнеше тесікпен сипатталатын ұзын түтікше түрінде болады. (Бейнеслайд) Аспаптан дыбыс арнайы бір ұшындағы тесіктен ауа үгітіліп шығару арқылы пайда болады. Тікелей бағытталған ауа ағыны тар жарықтан өтіп, тербелуге шығып, дыбыстық толқындар туғызады. Дыбыс биіктігін өзгерту саусақпен тесіктерді ашып-жабу арқылы жүзеге асады, бұл музыкантқа тербелетін ауа ағынының ұзындығын бақылауға мүмкіндік береді. Кавал туралы аңыз: Аспапты ойнаған кезде қойшылар ежелгі рухтардың, таулар мен ормандарды қорғайтын рухтардың шепін естиді дейді. Бұл аспап адам әлемі мен табиғат күші арасындағы делдал ретінде қарастырылады. Кавал – жай ғана музыкалық аспап емес, ол Балқан мен Түрік халықтарының дәстүрі мен рухани мұрасы болып табылады. 4 сурет Дойра (5 сурет) – Орталық Азия халық музыкасының дәстүрлі соққы аспабы, оның ішінде өзбек дәстүрлерінде кеңінен таралған. Дойраның корпусы дөңгелек рамадан тұрады, әдетте ағаштан жасалады. Ағаш оның акустикалық қасиеттері ескеріле отырып таңдалады, бұл жақсы резонанс негізін қамтамасыз етеді. Дойраның беті табиғи терімен қапталған, көбінесе жануар (ешкі, қой) терісінен жасалады. Кейде әшекейлеу және дыбысты жақсарту мақсатында қосымша металл джинглдар қосылып, қосымша дыбыстық әсер беріледі. (Бейнеслайд) Дойраның дыбысы терімен қапталған бетіне қолмен немесе саусақпен соғу арқылы алынады. Өртүрлі ойнау әдістері дыбыстың қаттылығын, тембрін және ырғақ үлгілерін өзгертуге мүмкіндік береді. Дойра ашық және резонансты дыбыс шығарып, жылы бас ноталарымен ерекшеленеді. Оның дауысы жұмсақ әрі әуезді, сондай-ақ энергиялы және ырғақты болуы мүмкін, бұл аспапты соло орындау үшін де, ансамбльдік орындау үшін де әмбебап етеді. Дойра туралы аңыз: Өзбек халықтарының бір ежелгі аңызына сәйкес, дойра ұмытылуға жақын кезде ең қараңғы уақытта пайда болған. Бір түнде, шөл үстінде ай жарқын сәуле шашқан 117 кезде, ежелгі орманның тереңінен ешбір тайпаға жатпайтын дана саяхатшы шықты. Ол өзімен ең тір ағаштан кесілген ежелгі аспапты әкелді, ол металл джинглдармен әшекейленген еді. Оның даусы – терең және ырғақты, жер жүрегінен соғылғандай, адамдардың үмітін оятып, жаңа бастамаға күш берді. Сондағаннан бері дойра жай ғана музыкалық аспап емес, қайта туу, бірігу және рухани күштің символына айналды. Аспаптың әр соғуы ата-бабалардың даусын жеткізіп, адамдарды үйлесімге шақырып, тайпаны өмір мен дәстүрлер мерекесінде біріктіреді. 5 сурет Давул (6 сурет) – Таяу Шығыс, Орталық Азия және Балқан халықтарының ежелгі соқпалы аспабы. Бұл қос

мембраналы барабан қуатты, терең дыбыспен ерекшеленеді және түрлі салтанатты рәсімдерде, әскери шерулерде, халықтық мерекелерде қолданылған. Давул ағаштан жасалады, көбіне жоғары акустикалық қасиеттері мен мықты резонаторы бар қатты жынысты ағаштар – жөке немесе үйеңкі пайдаланылады. Барабанның екі жағы жануар терісімен (көбінесе қой немесе ешкі терісімен) қапталады. Терінің қатты тартылуы аспаптың терең әрі резонансты дыбыс шығаруына мүмкіндік береді. (Бейнеслайд) Давулда ойнау ерекше шеберлікті талап етеді, өйткені музыкант әртүрлі дыбыстарды шығару үшін екі түрлі таяқшаны қолданады. Давул белбеу арқылы иыққа немесе белге асылады, ол дененің алдында немесе жанында орналасады, бұл музыкантқа екі таяқшамен еркін ойнауға мүмкіндік береді. Давулда ойнау үшін қолданылатын екі таяқша: • Тоқпақ (Токмак) – ауыр ағаш таяқша (әдетте жаңғақ ағашынан жасалады), ол барабанның бір жағына соғылып, терең бас дыбысын шығарады. Бұл аспаптың негізгі соққысы, мембрананың ортасына дәл тигізу арқылы қуатты әрі резонансты ырғақ беріледі. • Шұбық (Чубук) – жеңіл таяқша, ол қарама-қарсы мембрананың шетіне соғылып, анық, ырғақты әртүрлілік қосады. Давул халық билері мен мерекелерінде ырғақты ұстап, бишілерге серпін береді. Ансамбльдерде давул көбіне зурна (үрмелі халық аспабы) аспабымен бірге қолданылып, күшті, ырғақты негіз жасайды. Давул туралы аңыз: Аңыз бойынша, давулды құдайлар адамдардың жүрегін біріктіру және оларға құдайлық күш беру үшін жаратқан. Бұл аспаптың алғашқы соққысы ата-бабалардың рухын оятып, адамдарға ерлік пен үміт дарытқан деседі. Басқа бір аңызда халық жойылудың аз ақ алдында тұрғанда, дана шаман қасиетті ағаш пен жануар терісінен давул жасап, оның күшті үні зұлым рухтарды қуып шығып, қоғамға бейбітшілік пен үйлесімділік әкелгені айтылады. Осылайша, давул – жай ғана музыкалық аспап емес, ежелгі дәстүрлерді сақтаушы, күш пен бірліктің символы, оның тарихы мен аңыздары ғасырлар бойы халықты шабыттандырып келеді. 118 б сурет

Қолданылған әдебиеттер тізімі: 1. Аветисян, К. (1984). Армян халық музыкалық аспаптары. Ереван: Армян КСР Ғылым академиясының баспасы. 2. https://youtu.be/E2q5PZqqZek?si=JA6GMbQaUnd6hM_- 3. Сарыбаев Б.С. Қазақтың халық музыкалық аспаптары. – Алма-Ата: Өнер, 1981. – 150 б. 4. <https://youtu.be/rB6cr1u1o5s?si=NuEnfwv7qJQhi2Eh> 5. Курочкин И.А. Орта Азия халықтарының музыкалық аспаптары. – Мәскеу: Музыка, 1975. – 200 б. 6. <https://youtu.be/HfiSZksjmDg?si=M-0M-YDyYKUdm7k> 7. <https://youtu.be/6CS9WVYqIOg?si=gh7MqVOABtejtpUr> 8. Миронов В.Н. Кавказ және Орта Азия халықтарының дәстүрлі музыкалық аспаптары. – 9. Петербург: Наука, 1991. – 180 б. 10. https://youtube.com/watch?v=Qh_UZEr8ZSQ&feature=shared 11. <https://youtu.be/1qH0Rqyrq5g?si=p1lhubsdyeKd1zxt>